

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN SES BİLGİSİ ÜZERİNE NOTLAR-2

Zeynep Korkmaz

- Konuşma organları tarafından üretilen ve dilin temelini oluşturan seslere, *dil (konuşma) sesleri* denmektedir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de ses yapısı, ünlü ve ünsüzler ile bunların dilin belirlediği ölçülere göre ayarlanmış birleşimlerine dayanır.

ÜNLÜLER

Türkiye Türkçesi yazı dilinde, oluşmaları ve boğumlanma özellikleri açısından *a, ı, o, u; e, ê, i, ô, ü* olmak üzere 9 ünlü bulunmaktadır. Ancak, dilimize Arapça, Farsça gibi yabancı dillerden geçme *cahil, fâni, kâmil, kâşif, kâtip* gibi sözlerde yer alan uzun ünlüler de hesaba katıldığında dilimizdeki ünlü türlerinin sayısı artmaktadır. Bu ünlü çeşitlenmesi dilimize bir estetik değer kazandırmış ve Türkçenin ses sistemini zenginleştirmiştir.

Ünlüler oluşmaları açısından, ses yolunda herhangi bir engele çarpmadan ortaya çıkan ses türleridir. Dilimizin ünlü sesleri taşıdıkları belirgin özellikler açısından başlıca dört ana başlık altında toplanabilir. Bu sınıflandırmada ünlülere nitelik kazandıran husus; ağzın, dilin ve çenenin aldığı şekillerdir. Bu şekillenmeden dolayı ünlüler dört açıdan tasnif edilir:

Ağız Geçidindeki Açıklığa Göre Ünlüler

Alt çene biraz düşük veya ağız boşluğu genişçeyken çıkarılan ünlüler, taşıdıkları boğumlanma özelliği açısından *geniş* ve *dar ünlüler* diye adlandırılır. *Geniş ünlü* (*a, e, ê, o, ô*), ağız boşluğunun ve çene açısının açık durumunda boğumlanan ünlü türüdür. Ağız boşluğunun ve çene açısının kapalı durumunda boğumlanan ünlüler ise *dar ünlüler*dir (*ı, i, u, ü*).

Ağaç, oğlan, özel, önem, emek gibi kelimelerde yer alan ünlüler, geniş; *için, ılık, büyük, uyku, ümit* gibi sözlerde yer alanlar da dar ünlülerdir.

Dilin Durumuna Göre Ünlüler

Dil, arka damağa yaklaştığında boğumlanan ve *açık, oğlan, omuz, uçurtma, uzun* vb. sözlerde yer alan *a, ı, o, u* ünlüleri kalın ünlülerdir. Dil ön damağa yaklaştığında boğumlanan ve *etek, el, engin, ince, özlü, üzüm, yürek* vb. sözlerde yer alan *e, ê, i, ö, ü* ünlüleri ise ince ünlülerdir.¹

Dudakların Durumuna Göre Ünlüler

Dudaklar düz veya yuvarlak biçimde iken çıkan ünlü türleri, *düz ünlüler* ve *yuvarlak ünlüler* olarak sınıflandırılır. Bunlardan *açık, alın, elek, yelek, ışıldak, ilik, ince* kelimelerinde yer alan *a, e, ê, ı, i* ünlüleri düz; *boş, bölük, bölüm, büyük* vb. kelimelerde yer alan *o, u, ö, ü* ünlüleri ise yuvarlak ünlüler diye adlandırılır.

Kısa ve Uzun Ünlüler

Yukarıda gösterilen bütün ünlüler, boğumlanma süreleri açısından uzunluk veya kısalık özelliği de taşıdıklarından, Türkçenin ünlülerini kısa ve uzun ünlüler olarak da sınıflandırabiliriz: *a, ā, e, ē, ü, ū* gibi.²

Eğer boğumlanmadaki zaman süresi açısından her ünlüde görülebilen uzunluk-kısalık özelliğini bir yana bırakırsak her bir ünlünün ağız yapısındaki farklı şekillenmelerden kaynaklanan nitelikleri dolayısıyla birbirinden farklı üç özelliği tespit edilebilir. Buna göre *a* ünlüsü düz, kalın, geniş; *e* ünlüsü düz, ince, geniş; *ı* ünlüsü düz, kalın, dar; *i* ünlüsü düz, ince ve dar olma niteliklerine sahiptir. Buna karşılık *o* ünlüsü yuvarlak, geniş ve kalın; *ö* ünlüsü ise yuvarlak, geniş ve ince; *u* ünlüsü yuvarlak, kalın, dar; *ü* ünlüsü ise yuvarlak, ince ve dar ünlü niteliği taşımaktadır. Ünlüleri birleştiren ve ayıran özellikler şöyle bir tablo ile de gösterilebilir:

Niteliklerine Göre Ünlüler

	düz		yuvarlak	
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	a	ı	o	u
ince	e, ê	i	ö	ü

Yukarıda yapılan açıklamalardan sonra her ünlünün taşıdığı temel özellikler şöyle sıralanabilir:

a : kalın, geniş, düz bir ünlüdür.

e : ince, geniş, düz bir ünlüdür.

ê : ince, yarı dar, düz bir ünlüdür (*el, yel, gece, yemek, yeşil, yelek* vb.)

1 Yazı dilinde *kapalı e* ünlüsü bulunmadığını bildiren beyanlar yanlıştır. Gerçi yazıda *ê* şeklinde bir ünlü işareti yoktur. Ancak, konuşmada *kapalı e* bütün canlılığı ile süregelmektedir: *el* (yabancı), *bêl, têt, yêt, bêş, êş, yêr, yêlek, yêtmiş* vb.

2 Bu nitelikte bir sınıflandırma, yazı dili açısından yalnız M. Volkan Coşkun'un ünlü sınıflandırmasında yer almıştır (M. Volkan Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, 2. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010).

- ı** : kalın, dar, düz bir ünlüdür.
i : ince, dar, düz bir ünlüdür.
o : kalın, geniş, yuvarlak bir ünlüdür.
ö : ince, geniş, yuvarlak bir ünlüdür.
u : kalın, dar, yuvarlak bir ünlüdür.
ü : ince, dar, yuvarlak bir ünlüdür.

Ünlü Uyumu

Türkiye Türkçesinin ünlülerinin kelime içindeki sıralanışlarında, boğumlanma özellikleri açısından birbirine yakın nitelikte olanların art arda gelebilme özelliklerinden dolayı *ünlü uyumu* kuralı oluşmuştur.

Ünlü uyumu, *dil benzeşmesi* ve *dudak benzeşmesi* olmak üzere başlıca iki türe ayrılır:

Dil Benzeşmesi (Uyumu)

Ünlülerin kalınlık-incelik durumuna göre oluşan bir uyum türüdür. Taşdığı temel özellikler şöylece açıklanabilir:

- Bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü varsa onu izleyen hecelerin ünlüleri de kalın olur: *alın, yakın, yalan, uyum, uzun, kızak, oyun* vb.
- Bir kelimenin ilk hecesinde ince bir ünlü varsa ondan sonraki hecelerde de ince ünlüler yer alır: *ekmek, ekin, ilik, ince, üzüm, ölçek* vb.

Dudak Benzeşmesi (Uyumu)

Ünlülerin düzlük-yuvarlık durumuna göre oluşan bir uyum türüdür. Taşdığı temel özellikler şöylece açıklanabilir:

- Bir kelimenin ilk hecesinde yuvarlak (o, ö, u, ü) bir ünlü varsa ondan sonra gelen hecelerin ünlüleri ya geniş-düz (a, e) ya da dar-yuvarlak (u, ü) ünlü taşımalıdır: *oda, olay, oyun, omuz, öfke, önem, soluk, yokuş, ölüm, gönül, ulak, usanç, uyutmak, ünlü, yürek* vb.
- Bir kelimenin ilk hecesinde düz (a, e, ı, i) bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de düz olur: *elek, sevinç, iki, kara, kalın, pişik* vb.

Ünlülerle İlgili Ses Olayları:

Ünlüler; boğumlanma yerleri ve özellikleri açısından birbirlerine oranla kalın ünlü-ince ünlü, düz ünlü-yuvarlak ünlü, geniş ünlü-dar ünlü gibi bazı ayrılıklar taşırlar ve birbirlerinden etkilenmeleri sonucunda birtakım değişimlere uğrarlar. Biz bunlara *ünlü benzeşmesi*, *ünlü değişmesi* gibi adlar veririz. Bu nitelikteki değişimler, Türkiye Türkçesinin yazı dilinde *ünlü incilmesi*, *ünlü kalınlaşması*, *ünlü yuvarlaklaşması*, *ünlü düzleşmesi*, *ünlü genişlemesi*, *ünlü daralması* şeklinde kendisini gösterir. Ancak, vurgulamak gerekir ki bu değişimler, düzensiz değil, belirli ses kurallarına bağlı düzenli değişimlerdir.

Ünlülerin geçirdiği kurallı başlıca ses değişimleri, aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. Benzeşme

Kelimelerin ünlü yapısında dönemden döneme birtakım benzeşmeler görülür. Bu benzeşmelerin başlıca türleri şunlardır:

Ünlü daralması

Eski Türkçe *edgü* > *eygü* > *eyü* > *iyi*; *kedim* > *keyim* > *giyim* örneklerinde görüldüğü üzere kendinden sonra gelen *y* ünsüzünün etkisi ile kelimelerde gerileyici benzeşme olayı sonucunda *e* > *i* değişimi olur. Aynı zamanda Türkçenin *y*, *ç* gibi ünsüzleri, taşıdıkları daraltma yönündeki boğumlanma özellikleri dolayısıyla, o kelimelerin ses yapısında değişikliğe yol açarlar: ET. *çeçek* > TT. *çiçek*; ET. *yokarı* > TT. *yukarı*, *başla-yor* > *başlıyor*; *bekle-yor* > *bekliyor*, *ye-y-ecek* > *yiyecek*, *ne-y-e* > *niye* vb.

Ünlü genişlemesi

Dar *ı*, *i*, *u*, *ü* ünlülerinin geniş *a*, *e*, *o*, *ö* ünlülerine dönüşmesi olayıdır: ET. *buka* > TT. *boğa*; ET. *kiçe* > TT. *gece*; E.T. *ıgaç* > TT. *ağaç*; ET. *boğuz* > TT. *boğaz*; ET. *töpi* > *töpe* > TT. *tepe* vb.

Ünlü düzleşmesi

Eski Türkçede dudak uyumunun bulunmaması nedeniyle, birçok kelimedede düz ve yuvarlak ünlüler yan yana bulunmamakta idi. Bu özellik söyleyişi zorlaştıran bir duruma yol açtığı için *ünlü düzleşmesi* yoluyla birçok kelimenin söylenişi uyumlu bir duruma getirilmiştir. Eski Türkçede dudak uyumuna aykırı olan birçok kelime, günümüz Türkiye Türkçesinde bu açıdan uyuma girerek düzleşmiş bulunmaktadır: ET. *ertür-* > *erdür-* > TT. *erdir-*; ET. *ilgerü* > TT. *ilerü* > *ileri*; ET. *altun* > TT. *altın*; ET. *aşur-* > TT. *aşır-*; ET. *azuk* > TT. *azık*; ET. *erük* > TT. *erik*; ET. *yitük* > TT. *yitik*; *ıçkü* > TT. *içki*; ET. *bindür-* > TT. *bindir-* vb.

Bu değişim dilimize yabancı dillerden geçmiş kelimeler için de geçerlidir: Far. *çarşu* > TT. *çarşı*; Far. *cadu* > TT. *cadı*; Ar. *sanduk* > TT. *sandık* vb.

Ünlü yuvarlaklaşması

Bir kelimenin hecelerindeki düz ünlüler ile yuvarlak ünlülerin yan yana yer almasının yol açtığı uyumsuzluğu gidermek üzere gerçekleşen bir uyum türüdür. Eski Türkçede bu bakımdan kendini gösteren uyumsuzluk, Türkiye Türkçesine uzanan süreçte bu açıdan uyuma girmiş bulunmaktadır: ET. *bulıt* > TT. *bulut*; ET. *tokı-* > TT. *doku-*; ET. *korı-* > TT. *koru-*; ET. *bedük* > *beyük* > TT. *böyük* > *büyük*; ET. *topık* > TT. *topuk*; ET. *unit-* > TT. *unut-*; ET. *soğı-* > TT. *soğuş-*; ET. *ulı* > TT. *ulu-*; ET. *tozıt-* > TT. *tozut-* vb.

Ünlü incelmesi

Türkçede *y*, *s*, *ş*, *ç*, *n* ve *l* ünsüzleri, taşıdıkları boğumlanma özellikleri dolayısıyla yanlarında bulunan ünlüleri inceltme etkisi gösterebilmektedir. Dili-

mizdeki *bıç-* > *biç-*; *alma* > *elma*; *yaşıl* > *yeşil*; Far. *bulbul* > *bülbül*; Far. *duşman* > *düşman* vb. kelimelerde kendini gösteren incelmelerde, söz konusu ünsüzlerin inceltme etkisi bulunmaktadır.

Ünlü kalınlaşması

İnce ünlülerin kalın ünlülere dönüşmesi yolu ile oluşan bir benzeşme türüdür. Dilimize girmiş yabancı kelimelerin bir kısmında bu olayı görmekteyiz: Far. *aster* > TT. *astar*; Ar. *fitrat* > TT. *fitrat*; Ar. *hazir* > TT. *hazır*; Ar. *kalip* > TT. kalıp; Ar. *suret* > TT. *surat*; Ar. *gida* > TT. *gıda*; Ar. *sadik* > TT. *sadık*; Ar. *silâ* > TT. *sıla* vb.

2. Ünlü Türemesi

Ses olayları arasında dikkat çeken bir olay da *ünlü türemesi*dir. Bu olayın sebeplerinden biri, yabancı kökenli kelimenin sonunda yan yana bulunan iki ünsüzün söylenişindeki güçlülüdür. Türkçede bu söyleyiş güçlüğü araya bir ünlü girmesiyle ortadan kaldırılmıştır: Ar. *asl* > TT. *asil*; Ar. *hüzn* > TT. *hüzün*; Ar. *fikr* > TT. *fikir*; Ar. *zikr* > TT. *zikir* vb.

Ön seste Türkçenin söyleyiş kurallarına ters düşen ve yabancı kelimelerde yer alan çift ünsüzler arasında, Türkçenin ses yapısına uydurulma amacıyla da ünlü türemesi meydana gelir: İt. *scala* > *iskele*, Fr. *station* > *istasyon*, İt. *scarpino* > *iskarpin*, Fr. *club* > *kulüp* vb.

Dilimize yine Doğu ve Batı dillerinden geçmiş ve Türkçenin ön ses kurallarına aykırı olan bazı kelimelerde ön ses türeme örneklerine de özellikle ağızlarda rastlanmaktadır: Rum. *limon* > TT. ağızlarında *ilimon*; Far. *leğen* > TT. ağızlarında *ileğen*; Ar. *ramazan* > TT. ağızlarında *ıramazan*; Ar. *rüya* > TT. ağızlarında *ürya*; Ar. *Rum* > TT. ağızlarında *Urum* vb.

Anlam berkitmesi yapılmış bazı nitelik isimlerinde de böyle bir ses türemesi görülmektedir: *düpdüz* > *düpedüz*, *güpgündüz* > *güpegündüz*, *sapsağlam* > *sapa-sağlam*, *bir-cık* > *biricik*, *dar-cık* > *daracık*, *genç-çik* > *gencecik*; *az-cık* > *azıcık* vb. Kanımızca bu türlü genişletmelerde, nitelik isimlerini daha etkili duruma getirmeyi amaçlayan estetik bir duygu ağır basmaktadır.

3. Ünlü ve Hece Düşmesi:

Bazı kelime kalıplarında zamanın getirdiği çeşitli etkenlere bağlı olarak ünlü düşmesi, daha doğrusu hece kısalması görülmektedir: *Paşa bahçesi* > *Paşabahçe*; *Kadı köyü* > *Kadıköy*, *Arnavut köyü* > *Arnavutköy* gibi. Burada kelime sonundaki iyelik eklerinin düşmesindeki başlıca etken, bu kelimelerin aşınma yoluyla artık asıl anlamlarını yitirerek birer yer adına dönüşmesi olabilir.

E.T. *yori-r* > TT. *-yor*; E.T. *tur-ur* > TT. *-Dir*, *-DUr* şeklindeki gelişme de *yori-* ve *tur-* yardımcı fiillerinin zamanla birer eke dönüşmüş olmalarından kaynaklanmıştır.

Ayrıca *burun-u* > *burnu*, *omuz-u* > *omzu*, *yalın-(i)z* > *yalnız*, *kıvr-(i)m* > *kıvrım*, *kavuş-ak* > *kavşak* örneklerinde olduğu gibi orta hece ünlüsünün vurgusuz olmasına bağlı olarak ortaya çıkan ünlü düşmeleri de vardır.

Bu olay üç veya daha çok heceli kelimelerin orta hecelerinde yer alan zayıf ve dar ünlülerin düşmesi şeklinde de görülmektedir: *ileri-le-* > *ilerle-*, *koku-la-* > *kokla-*, *sızı-la-* > *sızla-*, *diri-lik* > *dirlik* vb.

Bazen orta hecedeki geniş ünlüler de düşebilir. Ancak, geniş ünlülerde direnme gücü dar ünlülere oranla daha yüksek olduğu için bu tür düşmeler seyreklerdir: *burada* > *burda*, *nerede* > *nerde*, *yatası* > *yatsı* gibi. Dilimizde seyrek olarak kelimelerin ön seslerinde de düşme görülür: *ısıtma* > *sıtma*, *ısıcak* > *sıcak*, *umutlu* > *mutlu* vb.

Ayrıca dilimizde orta hece düşmesi veya erimesi biçiminde kaynaşma olayları da görülmektedir: *biri birine* > *birbirine*, *gide gide* > *gîtgide*, *kayın ana* > *kaynana*, *kayın ata* > *kaynata*, *ne erse ne* > *nesne* vb.

ÜNSÜZLER

Ünsüzler, ciğerlerden gelen havanın ses yolunda (ses telleri, dil, diş, damak vb.) takıntıya uğramasıyla oluşan ve ağız boşluğunun birbirinden farklı yerlerinde şekillenen seslerdir. Bunlar, ağız boşluğunda aldıkları şekillenmelere ve ağız boşluğundaki organların onların boğumlanmasında yaptıkları etkilere göre adlandırılırlar. Bu bakımdan ünsüzler, oluşmalarındaki temel özellikler göz önünde tutularak genellikle şöyle sınıflandırılmıştır:

1. Ses Tellerinin Titreşip Titreşmemesine Göre Ünsüzler

Tonlu ve Tonsuz Ünsüzler: Oluşumları sırasında ses tellerinin titreşiminden kaynaklanan bir özellik kazanarak sese ton verdikleri için *b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z* sesleri *tonlu ünsüzler* diye adlandırılır.

Bazı ünsüzlerin oluşmasında ise ses telleri titreşmez. Bunlar çarpma ve sürtünme ürünü olan seslerdir. Dolayısıyla *tonsuz ünsüzler* diye adlandırılırlar. Bu gruba giren ünsüzler *ç, f, h, k* (ön ve art damak *k*'ları), *p, s, ş, t* ünsüzleridir. Aynı noktada boğumlandıkları hâlde bazı ünsüzler tonlu, bazıları da tonsuzdur. Bunlar, ses tellerinin titreşip titreşmemesi açısından birbirinden ayrılırlar. Bunların tonsuz olanları sıra ile *p, ç, t, k, f, s, ş, h* tonluları ise *b, c, d, g, v, z, j, ğ* ünsüzleridir. Bu nitelikteki ünsüzler şematik olarak şöylece gösterilebilir:

p	b
ç	c
t	d
k	g
f	v
s	z
ş	j
h	ğ

Dilimizde bir de tonsuz karşılığı olmayan *l, m, n, r* ve *y* ünsüzleri vardır. Bunlardan *m* ve *n* ünsüzlerinin boğumlanmasında burun yolu da devreye girdiği için ses bilgisinde bunlara *nazal ünsüzler / geniz ünsüzleri* denmektedir.

2. Oluşum Noktasına Göre Ünsüzler

Ünsüzlerin sınıflandırılmasında temel oluşturan bir diğer önemli özellik de ünsüzlerin boğumlanmalarında ağızın hangi bölüm veya noktalarının ağırlık kazandığı hususudur. Bu nitelikteki sınıflandırmada, konuşma cihazının en hareketli uzvu niteliğindeki dilin; ağız, dudak, diş, diş eti, damak, küçük dil vb. ile olan ilişkisi söz konusudur. Bu nedenle de söz konusu ilişkilerle ortaya çıkan ünsüz türleri, bu ilişkiye dayanan birer adlandırma ile belirtilir. Bunlar dudak, diş-dudak, diş, diş-damak, ön ve art damak ünsüzleridir.

Dudak Ünsüzleri:

Ciğerlerden gelen havanın ağızda alt ve üst dudağın birleşmesinden kaynaklanan bir patlama ile çıkarılan ünsüzler, *b* ve *p* ünsüzleridir. Bu işleme, burun yolunun da katılması ile oluşan üçüncü ünsüz ise *m* ünsüzüdür. Bu üç ünsüzden *p*'nin oluşumu sırasında ses telleri titreşmediği ve sese ton özelliği katmadığı için bu ünsüz, tonsuzdur. *b* ve *m*'nin oluşumlarında ise ses telleri de devreye girdiği için bu ünsüzler tonluluk niteliği kazanmışlardır.

Diş-Dudak Ünsüzleri:

Bunlar, üst ön dişlerin alt dudağa değdiği noktada oluşan *f* ve *v* ünsüzleridir. Bu iki ünsüzden *f* tonsuz, *v* ise tonlu ünsüz özelliği taşımaktadır.

Diş ve Diş-Damak Ünsüzleri:

Dil ucunun üst dişlerin arkasına (diş yuvalarına) teması ya da yaklaşmasıyla oluşan *d, t, z, s, n* ünsüzleri *diş*; dil ucunun ya da ön tarafının diş etine veya sert damağa temas etmesiyle oluşan *c, ç, j, ş* ise *diş-damak* ünsüzleridir.

Damak Ünsüzleri:

Bu gruba giren ünsüzler damağın ön, orta ve art bölümlerinde oluşan *g, ğ, k, l, r* ve *y* ünsüzleridir. Bunlardan *y* ünsüzü dil ortasının ön damağa yaklaşması ile oluşur. Boğumlanma özelliği açısından *i* ünlüsüne yakın olduğu için ses biliminde *yarı ünlü* bir ses olarak kabul edilir.

k ve *g* ünsüzlerinin birleştikleri kalın ve ince ünlülere göre boğumlanma noktalarında meydana gelen ayırım dolayısıyla, bu ünsüzler *kalın k* (*k*), *ince k*; *kalın g* (*ğ*) ve *ince g* olarak ayrılırlar. Patlayıcı bir niteliğe sahip olan bu iki ünsüzden *k* tonsuz, *g* ise tonludur.

Gırtlak Ünsüzü:

Türkiye Türkçesinde gırtlak ünsüzü *h*'dir. Bu ünsüz, ciğerlerden gelen havanın, yarı açık durumdaki ses tellerine sürtünmesi ile oluşan tonsuz bir ünsüzdür.

3. Hava Akımının Durumuna Göre Ünsüzler

Ünsüzler, ses yolunun açık veya kapalı oluşuna göre de sınıflandırılmaktadır.

b, c, ç, d, g, k, p, t ünsüzlerinin oluşumu sırasında hava akımının geçişi için boşluk yoktur. Ağızdan patlama ile çıkan bu ünsüzler, *süreksiz ünsüzler*dir.

f, ğ, h, j, l, m, n, r, s, ş, v, y, z ünsüzlerinin oluşumu sırasında hava akımının geçişi için az çok bir aralık olur. Bu sesler, sürekli söylenmeye uygun olduğu için *sürekli ünsüzler* olarak adlandırılır.

Açık ses yolunda oluşan sürekli ünsüzler, ünsüzün boğumlanması sırasında, ses yolunun tam açık ya da yarı açık olmasına göre de fark gösterir. Bu nedenle ses yolu tam açık iken boğumlanan *l, m, n, r, y* ünsüzleri *akıcı ünsüzler*dir.

Ses yolunun yarı açık (dar) durumunda boğumlanan *f, ğ, h, j, s, ş, v* ve *z* ünsüzleri ise *sızıcı ünsüzler*dir.

4. Ağız ya da Geniz Sesi Oluşlarına Göre Ünsüzler

Seslerin boğumlanması sırasında, yerine göre ağız yanında burun da görev yüklediği için bu görevlenme durumuna göre ünsüzleri *ağız* ve *burun* ünsüzleri diye bir sınıflandırabiliriz.

Ünsüzlerin boğumlanması sırasında, eğer hava akımı yalnız ağız yolundan geçiyorsa bu ünsüzler *ağız ünsüzleri* diye adlandırılır. Bu nitelikteki sınıflandırmaya göre başlıca *tonlu* ve *tonsuz ağız ünsüzleri* şunlardır: *b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, p, r, s, ş, t, v, y, z*.

Burun ünsüzleri ise boğumlanma sırasında küçük dilin ağız yolunu kapatması ve hava akımının burun yolundan geçmesiyle oluşan *m* ve *n* ünsüzleridir.

Ünsüzler taşıdıkları temel özellikler yönünden şöyle sıralanabilir:

- b** : süreksiz, tonlu bir dudak ünsüzüdür.
- c** : süreksiz, tonlu bir diş-damak ünsüzüdür.
- ç** : süreksiz, tonsuz bir diş-damak ünsüzüdür.
- d** : süreksiz, tonlu bir diş ünsüzüdür
- f** : sürekli, tonsuz bir diş-dudak ünsüzüdür.
- g** : süreksiz, tonlu bir ön damak ünsüzüdür.
- ğ** : süreksiz, tonlu art damak ünsüzüdür.
- h** : sürekli, tonlu art damak ünsüzüdür.
- h** : sürekli, tonsuz bir gırtlak ünsüzüdür.
- j** : sürekli, tonlu bir diş-damak ünsüzüdür.
- k** : süreksiz, tonsuz ön damak ünsüzüdür.
- ķ** : süreksiz, tonsuz art damak ünsüzüdür.
- l** : sürekli, tonlu ön damak ünsüzüdür.

- m** : sürekli, tonlu bir dudak ünsüzüdür.
n : sürekli, tonlu bir diş ünsüzüdür.
p : süreksiz, tonsuz bir dudak ünsüzüdür.
r : sürekli, tonlu ön damak ünsüzüdür.
s : sürekli, tonsuz bir diş ünsüzüdür.
ş : sürekli, tonsuz bir diş-damak ünsüzüdür.
t : süreksiz, tonsuz bir diş ünsüzüdür.
v : sürekli, tonlu bir diş-dudak ünsüzüdür.
y : sürekli, tonlu ön damak ünsüzüdür.
z : sürekli, tonlu bir diş ünsüzüdür.

Niteliklerine Göre Ünsüzler

		süreksiz		sürekli	
		tonlu	tonsuz	tonlu	tonsuz
dudak	çift dudak	b	p	m	
	diş dudak			v	f
diş	diş	d	t	z, n	s
	diş-damak	c	ç	j	ş
damak	ön damak	g	k	l, r, y	
	art damak	ğ	ķ	ğ	
gırtlak					h

Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları

1. Ünsüz Düşmesi

Kelimedeki ünsüzlerden birinin düşmesi olayıdır. Mesela *r* ve *l* akıcı sesleri bazı kelimelerde düşmüştür: *berk* > *bek* > *pek*, *birle* > *bile*, *erser* > *ise*, *keltür-* > *getir-*, *oltur-* > *otur-* vb.

2. Ünsüz Türemesi

Dilimizde birbirinden farklı nedenlere bağlı olarak oluşan birtakım ünsüz türemesi olayları vardır. Bunları oluşma nedenleri, yerleri ve türleri ile şöyle gösterebiliriz:

Ön türeme: Bu olay, ünlü ile başlayan bazı kelimelerde, ön seste *y*, *v*, *h* ünsüzlerinin türemesi şeklinde oluşmaktadır.

a) *y* ünsüzünün eklendiği kelimeler daha çok *ilkı* > *yılkı*, *ırak* > *yırak*, *ılan* > *yılan*, *ıldız* > *yıldız* gibi kelime başındaki güçsüz ünlüleri, ünsüz desteği ile güçlendirme amacına dayanmaktadır.

b) Çeşitli geniş ünlülerle başlayan bazı kelimelere *h-* ünsüzü eklenerek oluşturulan *aveng* > *hevenk*, *örgüç* > *hörgüç* gibi örneklerde göze çarpan değişimlerdir.

İç türeme: Dilimizde belki de söylenen kelimeyi güçlendirmek amacı ile iç sese bir *n* eklenmesi ile oluşturulan ve *fişek* > *fişenk*, *kılıç* > *kılınç*, *tüfek* > *tüfenk*, *bakır* > *makır* > *mangır*, *ortaca* > *ortanca* gibi örneklerde görülen eklemelerdir.

Dilimizde yine yabancı kelimeleri Türkçenin ses kurallarına uydurmak amacıyla gerçekleşen ünsüz türemeleri de görülmektedir: *faide* > *fayda*, *taife* > *tayfa*, *kaim-i makam* > *kaymakam*, *mai* > *mavi*, *piano* > *piyano* vb.

3. Göçüşme

Göçüşme, kelime içinde ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından kaynaklanan söyleyiş güçlüğünü giderme amaçlı bir olaydır. Daha çok *r*, *l*, gibi akıcı ünsüzlerin bulunduğu kelimelerde görülür: *bulgur* > *burgul*, *çömlek* > *çölmek*, *kibrit* > *kirbit*, *perhiz* > *pehriz*, *eşki* > *eşki*, *yaprak* > *yarpak*, *köprü* > *körpü* vb.

4. Benzeşme

Türkiye Türkçesinde bazı ünsüzler, boğumlanma noktaları bakımından kelime içinde birlikte buldukları ünsüzlerle benzeşirler. Bir dış sesi olan *n*, dudak sesine dönüşür (*n* > *m*): *anbar* > *ambar*, *canbaz* > *cambaz*, *tenbel* > *tembel*, *çarşenbe* > *çarşamba*, *perşenbe* > *perşembe* vb.

Ayrıca *n* ünsüzü sözlü dilde ön damak seslerini etkileyerek onları kendine benzeştirir: *yanlış* > *yannış*, *anlat-* > *annat-*, *dinlet-* > *dinnet-*, *dinlen-* > *dinnen-*, *önlük* > *önnük* vb.

5. Aykırılışma

Ünsüzler arasındaki benzeşmenin zıddı bir olaydır. Bu olay boğumlanma noktaları aynı ya da yakın olan ünsüzlerden birinin başka bir boğumlanma noktasına geçerek benzeri sestem uzaklaşması olayıdır. Bu olay söz konusu kelimelerde benzer veya eşit nitelikte seslerin yan yana gelmesinden kaynaklanan *ses itişmesi* (kakofoni) olayını engelleme amacına dayanan bir ses değişmesidir. Bu nedenle ayırışma niteliğindedir: *aşçı* > *ahçı*, *tepme* > *tekme*, *derşür-* > *devşir-*, *attar* > *aktar*, *tannur* > *tandır*, *murdar* > *mundar* vb.

HECE TÜRLERİ

Türkçedeki heceler, ya tek bir ünlüye yahut da bir ünlü ile bir veya birden fazla ünsüzün belirli ölçüler içinde birleşmelerinden oluşan bir şekillenmeye dayanır: *a-kan*, *kor-ku*, *ke-mik*, *Türk* vb.

Türkçede ünsüzler kendi başlarına hece oluşturamazlar. Ancak ünlüler ile farklı biçimlerde birleşerek heceyi ve hecenin türlerini oluştururlar.

Dilimizde bir hece içinde varlık gösteren sesler, hece doruğunun sağ ve solunda açıklık derecelerine göre sıralanarak yer alırlar. Türkçenin heceleri *şu*, *iş*, *kaç*, *üst*, *sarp*, *kırk* vb. örneklerde görüldüğü üzere hep tek doruklu hecelerdir. İngilizcenin *slide*, Arapçanın *akl* (akıl), *sabr* (sabır), *fecr* (fecir), Farsçanın *zehr* gibi kelimelerinde görülen çift doruklu sözler Türkçede yoktur.

Türkçede *o, ay, bu, söz, üst, kalk-* örneklerinde görüldüğü gibi farklı altı çeşit hece vardır. Bu hece türleri içinde bir ünlü ile sonuçlanan heceler *açık*, bir ünsüzle sonuçlanan heceler de *kapalı hece* diye adlandırılır.

Türkçeye yabancı dillerden geçmiş bazı kelimelerin orijinal biçimlerinde düzensiz hece türleri vardır. Bu nitelikteki heceler çift doruklu hecelerdir. Bu tür alıntı kelimeleri Türkçenin düzenli hece kalıbına sokmak için *station > istasyon, scala > iskele, scarpino > iskarpin, akl > akıl, nakl > nakil, emr > emir, kayd > kayıt, rabt > rabıt, tromba > tulumba* vb. örneklerinde görüldüğü üzere gereken yerlere ünlü eklenmiştir.

Türkçede hecelerin birleşmesi de belli bir kurala bağlıdır. Türkçenin hece oluşturma sisteminde, her ünlü kendinden önce gelen bir ünsüzle kendinden sonra gelen bir veya iki ünsüzü kendi hecesi içine alır: *ör-tü, yı-r-tık, bu-nalt-mak, tu-ta-nak, yo-rul-mak* vb.

Yukarıda belirtilen seslerin ve hecelerin birleşme kuralı, eğer ulama varsa birleşik kelimelerde de aynı şekilde varlık gösterir: *yol ağzı > yo-lağ-zı, yol almak > yo-lal-mak, gelin odası > ge-li-no-da-sı, taş ocağı > ta-şo-ca-ğı, yer elması > ye-rel-ma-sı* vb.

Aynı durum konuşmada art arda dizilen kelimelerin komşu heceleri için de söz konusudur: *be-nis-ter-sem, ör-ne-ko-la-rak* vb.

Hece Kaynaşması (kontraksiyon, büzüşme)

Bu türlü hece birleşmelerinde birleşime katılan kelimelerden birincinin son sesi yahut da ikincinin ön sesi düşerek, ilgili kelimeler büzülme yoluyla birer kaynaşmaya uğrarlar: *ne asıl > nasıl, sütlü aş > sütlaç, kahve altı > kahvaltı, sekiz on > seksen, güllü aş > güllaç* vb.

VURGU, TON, DURAK

Vurgu

Konuşma sırasında varlık gösteren soluk gücü, yer yer birtakım farklılıklar taşır. Bazen bir kelimenin bazı hecelerinde herhangi bir etkisi görülmezken bazı hecelerinde de güçlü bir etki biçiminde varlık gösterir. Bu nedenle belirtmek gerekir ki vurgu ve ton, söze başka bir anlam incelik, anlam derinliği ve ahenk katan ses olaylarıdır. Ayrıca, kelimeler arasındaki anlam ayrılıklarını belirtme açısından da özellikle vurgunun önemli bir payı vardır.

Vurgu, söz içindeki yerine göre *kelime vurgusu, ek vurgusu, cümle vurgusu* gibi birtakım türlere ayrılır. Ancak, genel olarak vurgu, konuşmaya ve anlama ayrı bir değer katan ses bilgisi ögesidir. Şimdi türlerini ve dildeki işleyişini bazı örneklerle değerlendirmeye çalışalım:

1. Kelime Vurgusu

Tek heceli kelimelerin çoğu vurguludur. Çok heceli kelimelerde ise hecelerden biri mutlaka vurgu alır: *geLİN, biÇİM, PASTa, fırılDAK, yapışKAN, TARla* vb.

a) Son hecesinde vurgu bulunan kelimeler çeşitli ekler ile genişletildiklerinde son hecedeki vurgu, eke veya eklerin son hecelerine doğru kaymak suretiyle yer değiştirir: *orMAN*, *ormanDA*, *ormanLIK*, *ormanlıkTA*; *seZEN*, *sez-GİN*, *sezgin-LEŞ-*, *sezginleşTİR-*, *sezginleştiriCİ*; *yaBAN*, *yabanCI*, *yabancıLIK* vb.

b) Son hecesinde vurgu taşıyan kelimeler, bazı ek türleri ile genişletildiklerinde ise bu ekler, bundan önceki grupta gördüğümüz ekler gibi kelimenin son hecesindeki vurguyu kendi üzerlerine çekmezler. Bu türlü eklerle vurgusuz ekler denir. *baBA* / *baBAca*, *çoCUK* / *çoCUKça*, *burKUL-* / *burKULunca*, *uYU-* / *uYUmadan*, *düşÜN-* / *düşÜNmeden* vb.

2. Öbek Vurgusu

İsim tamlaması, sıfat tamlaması, zarf grubu vb. kelime öbeklerinde vurgulama ölçüsü değişir ve yeni bir düzene girer. Söz gelişi *kaPI kolu*, *anneMİN hırkası*, *sevimLİ bebek*, *Damat İbraHİM Paşa* vb. belirtme öbeklerindeki vurgulu heceler, belirtenin vurgulu heceleri durumundadır.

Daha eski dönemlerde kaynaşmış olan sözlerde de vurgunun son hecede yerleştiği görülür: *dokSAN*, *sekSEN*, *kahvalTI*, *sütLAÇ* vb.

3. Cümle Vurgusu

Dilimizde *cümle vurgusu* denilen bir vurgu türü daha vardır. Bu vurgu türü, cümleye özel bir anlam ve bütünlük özelliği katar. Cümle vurgusu, cümledeki anlam ayrılıklarına göre yer değiştirebilir. *Yarın kardeşimle tiyatroya gideceğiz* cümlesindeki kelimelerin anlamla bağlantısı çerçevesinde vurgu yerleri de değişmektedir. Eğer cümlede *kardeşime* ağırlık vermek istiyorsak, o zaman *yarın tiyatroya kardeşimle gideceğiz* diyerek *kardeşimle* kelimesini yükleme yaklaşıyoruz. Eğer cümlede *gitme* zamanına ağırlık vermek istersek, o zaman da cümleyi *kardeşimle tiyatroya yarın gideceğiz* biçimine sokarız. Böylece kelimelerin yükleme olan yakınlığı, anlamı etkileme özelliği kazanır. Buna da *pekiştirme vurgusu* denir.

4. Abartma Vurgusu

Konuşma sırasında eğer bazı kelimelere özellikle bir ağırlık vermek istersek, o zaman o kelimeyi ya da kelimedeki bir heceyi vurgularız: *eyVAH*, *MAHvoldum*; *iÇİM yanıyor*; *miniCİK bir yavru*; *ağzını bıÇAK açmıyor*; *kafam alLAK bullAK oldu* vb. Abartma vurgusunda özellikle vurgulanan kelimelerdeki hecelerin ünlüleri de uzatılır: *eyvaaah*, *maahvoldum*, *güzeel* vb.

Konuşma sırasında ve özellikle vezinli edebî parçalarda, anlamla bağlantılı duraklarda *ahenk vurgusu* veya *ritmik vurgu* denilen bir vurgu türü daha vardır:

Eğil DE / *kulak VER* / *bu sakit yığın* / *Bir vatan kalbinin* / *attığı YERdir* ifadelerinde yer alan bu türlü ritmik vurgulara manzum eserlerde fazlasıyla rastlanır.

Tonlama

Konuşmada heceler arasında, vurgular açısından olduğu gibi sesin yükseklik ve alçaklığı bakımından da birtakım derece ayrılıkları göze çarpar. Yani, konuşmada yer alan kelimelerden her birinin bazı hecelerinin ses yapısı, vurgu dışında ton açısından da birbirine oranla yükselip alçalan bir ayrılık gösterir. İşte cümleyi oluşturan kelimelerin söylenişi sırasında heceler birbirine oranla gösterdiği ahenk ayrılığına da *tonlama* diyoruz. Konuşma sırasında kullandığımız cümlelerde belirtmek istediğimiz anlam inceliklerine göre gerektiğinde ton ayarlaması da yaparız. Böylece, konuşmaya daha anlamlı ve etkin bir nitelik katılmış olur.

Bazen bir soru ögesi kullanmadan yalnızca yükselen tonda bir konuşma ile de soru cümlesi oluşturulabilir: *Evin anahtarı? Kızımın yemek çantası? Şemsiyenin kılıfı?* vb.

Bazı birleşik cümlelerde, birinci cümle basit alçalan tonla, ikinci cümle ise yükselen tonla biter: *Bakarak öğrenirsen, daha iyi yaparsın. Gelirken kitabı da getirirsen, beni sevindirirsin. Yorgunsan yat, biraz dinlen* vb.

Çeşitli konuşma türlerinde alçalan ve yükselen ton biçimlerine rastlanır. Böyle alçalan-yükselen sıralamasındaki farklı şekillenmeler de konuşmaya müzikal bir anlatım havası katar.

Durak

Sözlü konuşma ve yazılı anlatımda yer yer birbirinden farklı duraklamalar yer alabilir. Cümle içindeki bu duraklamalar, genellikle kullanılan cümle türlerine ve bunların anlamla olan ilişkisine bağlı bulunmaktadır.